

Pavel Skopal

Okupace jako evropská zkušenost

Rozhovor s Tatjanou Tönsmeyerovou

Profesorka **Tatjana Tönsmeyerová** (*1968) působí na univerzitě ve Wuppertalu. V letech 1990–1996 studovala dějiny středovýchodní Evropy, politologii a žurnalistiku na univerzitách v Bochumi a Marburgu a do roku 1998 byla vědeckou pracovnící na katedře dějin a kulturních studií na marburgské Filipově univerzitě. Poté působila na Humboldtově univerzitě v Berlíně (Ústav společenských věd), v Německém historickém institutu v Londýně, Leibnizově ústavu dějin a kultury východní Evropy v Lipsku, Ústavu pro evropské dějiny v Mohuči nebo Ústavu českých dějin Univerzity Karlovy. Věnuje se především sociálním a kulturním dějinám, srovnávacím dějinám šlechty v českých zemích a v Anglii, dějinám nacismu či soudobým dějinám středovýchodní Evropy. Její disertační práce věnovaná politické praxi Slovenského štátu z perspektivy každodennosti vyšla pod názvem *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939–1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn* (Paderborn – München – Wien – Zürich: Ferdinand Schöningh 2003).

Tatjana Tönsmeyerová vede společně s profesorem Peterem Haslingerem (Herderův institut pro historický výzkum středovýchodní Evropy / Giessenská univerzita) projekt „Společnosti pod německou okupací — zkušenost a každodenní život 2. světové války“, financovaný Leibnizovou asociací a Německým historickým institutem v Paříži. Tento rozsáhlý výzkum, propojující historiky z patnácti zemí (protektorátu Čechy a Morava se věnuje prof. Tönsmeyerová), přesouvá pozornost od dějin holokaustu, zločinů páchaných Wehrmachtem nebo hnutí odporu k dokumentování situace a perspektivy místního obyvatelstva žijícího na okupovaných územích.¹⁾

— — —

Na projektu Societies under German Occupation — Experience and Everyday Life in World War II, který vedete společně s profesorem Peterem Haslingerem, se podílejí historici

1) Srov. webové stránky projektu dostupné online: <<http://www.societies-under-german-occupation.com/#-project-description>>, [cit. 14. 2. 2019].

z patnácti zemí. Je vymezen jako projekt „výzkumný a editační“, se zaměřením na „vytvoření sbírky pramenů, které budou zveřejňovány tiskem i digitální formou a které dokládají různorodé a komplexní každodenní zkušenosti či strategie přežití, využívané obyvatelstvem ve státech a na územích okupovaných Wehrmachtem“. Nepochybně jste museli řešit řadu problémů, které vyvstávají při takovýchto kolektivních projektech reagujících na výzvu k digitalizaci pramenů v oblasti humanitních oborů. Jaké jsou v tomto ohledu vaše zkušenosti a do jaké míry byl proces editování pramenů ovlivněn výzkumnými cíli projektu?

Práce historiků je vždy strukturovaná podle výzkumného problému, který má být vyřešen. Badatelé odpovídají na otázky své (a svých čtenářů), které jsou mnohdy odvozeny ze současnosti. Tu pak pomáhají pochopit jako stav odvozený z některých předpokladů minulosti. Archivní výzkum je tedy předurčen výzkumnými otázkami a současným stavem výzkumu. A pokud se jedná o 2. světovou válku, bylo za poslední dvě či tři dekády vynaloženo hodně úsilí pro lepší porozumění holokaustu a německým válečným zločinům, zejména těm spáchaným ve východní Evropě. Kromě toho se v zemích okupovaných německou armádou realizovaly výzkumy zaměřené na odboj a kolaboraci. Oproti tomu ale v málokterých státech, a platí to i pro Německo, se historici zabývali vzájemnou interakcí mezi určitými skupinami německých okupantů na jedné straně, a jednotlivci či skupinami okupovaných společností na straně druhé. A právě na tento vztah „okupantů“ a „okupovaných“ se náš výzkumný projekt zaměřuje. K tomu účelu jsme si jako téma zvolili oblast zásobování a nedostatku, protože právě tyto fenomény zásadně ovlivňovaly každodenní život ve všech okupovaných zemích.

Abychom dokázali zachytit každodenní životní zkušenosti spojené s problémem zásobování a nedostatku základních potřeb, připravili jsme detailní několikastránkový dotazník, týkající se mimo jiné regulace trhu Němci, fungování obchodů, nakupování na černém trhu, situace se zásobováním některými druhy zboží (např. chlebem, mlékem nebo bramborami) či zásobováním specifických skupin obyvatelstva, jako jsou děti, kojící ženy, staří lidé, ukrývající se Židé. Dotazník se také týká různých strategií, jak se vyrovnat se stavem nedostatku, například využívání „Ersatz“ (náhražkových) produktů. Odborníci z jednotlivých zemí jej zkontrolovali a doplnili, takže edice pramenů je schopná pokrýt témata jak společná (například černý trh), tak spíše regionální (například kaštanová mouka na Krétě coby náhražkový produkt k pečení chleba). Hodláme realizovat výzkum zaměřený na vztahy mezi „okupanty“ a „okupovanými“ v kontextu každodennosti s ohledem na různé regiony po celé Evropě, a to jak městského, tak venkovského charakteru. Naším cílem je nabídnout hodnotné zdroje badatelům, kteří se zabývají dějinami okupace v komparativní či regionální rovině, a to samozřejmě především v období 2. světové války, ale ve srovnávací perspektivě mohou být tyto informace užitečné i pro výzkum procesu okupace v jiných obdobích a jiných válečných konfliktech.

Mohla byste popsat a komentovat ediční řešení, jež jste zvolili pro sestavení velmi různorodých a rozsáhlých materiálů? Jak jste se například vypořádali s problémy skrývajícími se za skutečností, že sebrané prameny jsou psány v mnoha různých jazycích? Jak budou materiály uspořádány?

To jsou velmi důležité otázky. Pokud jde o proces výběru, klíčovým nástrojem byl rozsáhlý dotazník, který jsem popsala výše. Dále jsme pro každý stát identifikovali určité

zdroje, které mají být pokryté, a to s přihlédnutím k velikosti státu a délce okupace. V důsledku toho bude naše edice obsahovat například více zdrojů týkajících se Polska než Slovenska, které je menší, má méně obyvatel a bylo okupované až od srpna 1944. Na základě konceptu „Besatzungsgesellschaften“, tedy „okupovaných společností“,²⁾ se budeme při určování pramenů zaměřovat také na ty skupiny obyvatelstva, které často v okupované společnosti převládají, tedy ženy, děti a starce. Důležité pro nás bude také židovské obyvatelstvo — zejména v některých oblastech Sovětského svazu, kde probíhalo vyvražďování velmi rychle, zůstalo jen velmi málo pramenů pro rekonstrukci každodenního života a jen velmi málo obětí persekuce přežilo čistky a mohlo podat svědectví ještě v průběhu války. Je potřeba zdůraznit, že se soustředíme na takové prameny, které pocházejí z válečných nebo těsně poválečných let — jde totiž o projekt historický, nikoli o projekt zaměřený na uchování paměti. I tak se totiž jedná o velmi rozsáhlý výzkum a i když považujeme vzpomínky za velmi důležité, snaha o jejich zachycení by celý projekt rozšířila za horizont našich možností.

Samostatný komentář si zaslouží jazykový problém, který je nutně s takovým mezinárodním projektem spojený. Pracovním jazykem týmu je angličtina, do které budou také prameny z přibližně dvaceti evropských jazyků překládány. Naši překladatelé jsou rodilí mluvčí, kteří mají bohaté zkušenosti s tím, jak nakládat s dobovým textem. Přesto bylo nutné občas doprovodit překlad vysvětlivkami, které se týkají například lokálního pokrmu, který by nebyl čtenáři známý, nebo textů psaných sice v němčině, ale osobami, které tento jazyk příliš neovládaly. V takových případech jsme se nesnažili o reprodukci jazykového „stylu“ či jazykových chyb textů — místo toho jsme se pokusili je popsat a vysvětlit.

Důležitá otázka, kterou jsme museli řešit, je způsob uspořádání sebraných materiálů — ta přitom vycházela z našeho předpokladu, že okupace představuje zkušenost, která byla v některých ohledech podobná pro obyvatele evropských okupovaných zemí od severního Norska až po řecké středomořské ostrovy a od atlantického pobřeží Francie až po oblasti hluboko na území Sovětského svazu. Snažíme se poukázat na to, že okupace představuje součást evropské zkušenosti — a to zkušenosti sice ne všude stejné, ale rozhodně komparovatelné. Proto jsme se rozhodli uspořádat edici pramenů striktně chronologicky, takže ve výsledku může například pramen za dokumentem pocházejícím z Belgie následovat pramen z Běloruska a Norska. Takové řazení je možné díky tomu, že jsme sbírali reprezentativní prameny. Samozřejmě jsme nechali zvolené uspořádání prověřit experty na jednotlivé okupované země — a jejich zkušenost byla, že toto chronologické uspořádání je velmi účinné.

Váš projekt dle jeho explikace zamýšlí nabídnout „jedinečný transnacionální pohled na období a témata, která jsou významná pro politiku historie a paměti napříč Evropou, ale která byla dosud zkoumána v národních rámcích“. Transnacionální perspektiva jistě přináší mnohé přísliby, ale také metodologické problémy, které je nutné řešit. Jestliže je projekt definován jako komparativní, co budete srovnávat — a pomocí jaké metodologie?

2) Srov. Tatjana Tönsmeier, *Besatzungsgesellschaften. Begriffliche und konzeptionelle Überlegungen zur Erfahrungsgeschichte des Alltags unter deutscher Besatzung im Zweiten Weltkrieg*. Dostupné online: <http://docupedia.de/zg/Toensmeyer_besatzungsgesellschaften_v1_de_2015>, [cit. 14. 2. 2019].

Edice materiálů, na které pracujeme, není sama o sobě srovnáním, ale nástrojem, který srovnání umožní. Výchozí podmínkou pro něj bude výše zmíněný koncept „okupovaných společností“, dále sdílená sada otázek obsažených ve zmíněném dotazníku a nakonec také vzorové zdroje, které budou k dispozici. Při práci s těmito zdroji a během debat nad jejich výběrem v rámci mezinárodního týmu či na konferenci konané v roce 2015³⁾ jsme došli k přesvědčení, že okupace jako evropská zkušenost měla hodně společného, což dosud národní historiografie přehlížely díky svému zaměření na regionální a národní specifika. Je to zjevné v takových případech, jako jsou sociální praxe spojené s černým trhem, který fungoval ve všech okupovaných zemích, nebo při srovnávání venkovských (ale i městských) oblastí v transnacionální perspektivě, nikoli jen v rámci jedné země. Vytvářená edice materiálů nabízí ohromné příležitosti pro komparování a pro úvahy nad okupací coby společným evropským kulturním dědictvím, třebaže dědictvím mimořádně temným.

Podle německých historiků Jürgena Kocky a Heinze Gerharda Haupta může být cílem komparativního výzkumu vytváření typologie, vymezení periodizace nebo hledání specifik spojených s různými národními fenomény. Čeho chce srovnáváním dosáhnout váš projekt? Rýsuje se už nyní nějaké podobnosti — nebo naopak nečekané rozdíly — v tom, jak se jednotlivé národy či národní instituce vyrovnávaly s okupací? A pátráte po nich také v oblasti kulturní produkce a konzumpce?

Mám vzdělání v oboru komparativních dějin, a jak sám dobře víte, srovnávání může být užitečné pro řešení mnoha výzkumných problémů. Kromě těch, které jste zmínil, je to například dobře známá opozice Východ/Západ. Co ale považuji za mimořádně užitečné, je využití archivního materiálu pro to, co Hartmut Kaelble nazývá *Variationen-suchende Vergleiche*, tedy „srovnávání, která pátrají po variacích“.⁴⁾ V našem kontextu jsou to například strategie, kterými se obyvatelstvo vyrovnává s materiálním nedostatkem, různé morální systémy či emoční komunity. Když v předem zvoleném kontextu pátráte po „funkčních ekvivalentech“ (*funktionale Äquivalente*), brzy si uvědomíte velký potenciál ozvláštnění — o čem jste si mysleli, že dobře znáte, můžete nyní nahlédnout nově díky tomu, že mezi mnoha podobnostmi odhalíte zcela odlišné prvky. Sice nás čeká ještě hodně práce, ale už nyní se zdá, že se přínos takové perspektivy velmi dobře ukáže na srovnání venkovských oblastí východní a západní části okupované Evropy. Pod svrchní vrstvou rozdílů, na které se obvykle zaměřujeme, když hovoříme o „Východě“ a „Západě“, tedy v první řadě rozdílů v míře aplikovaného násilí, nalezneme shody v různých strategiích, sociálních praktikách či morálních principech (např. v otázce toho, komu prodávat zemědělské produkty a také za jakou cenu — ta se totiž mohla stát ukazatelem sociální blízkosti či vzdálenosti). Oblast kultury je prozatím bohužel mimo centrum našeho zájmu, zaměřujeme se totiž především na otázky materiálního nedostatku — zejména nedostatku potravin a výsledného hladovění. Ale nyní připravujeme společně s *Hannah-Arendt-Insti-*

3) *Okupované společnosti za 2. světové války: zásobování, nedostatek, hlad*. Essen, 12. – 14. 3. 2015. Pro seznam příspěvků viz dostupné online: <<https://www.hsozkult.de/event/id/termine-27306>>, [cit. 14. 2. 2019].

4) Srov. například *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag 1999. Kaelble zde odkazuje na „variation-finding comparison“ v pojetí Charlese Tillyho, srov. *Big structures, large processes, huge comparisons*. New York: Russell Sage Foundation 1984.

tut für Totalitarismusforschung v Drážďanech a Imre-Kertész-Kolleg v Jeně konferenci,⁵⁾ na které se budeme otázkám kulturní sféry a zvláště filmového průmyslu věnovat a věřím, že budeme schopni přispět do diskuze o oblasti kultury v podmínkách okupace.

Narazili jste při dosavadní práci na nějaké příklady procesů transferu, které by byly podnikové či urychlené okupací? Lze nalézt nějaké příklady, kdy docházelo k přenosu nikoli od okupantů k okupovaným, ale opačným směrem?

Jádrem našeho výzkumu je každodennost a z této perspektivy můžeme odhalovat procesy pozorování, napodobování, zesměšňování, inspirace či překvapení ve vztahu k jednání ostatních členů okupované společnosti či samotných okupantů. Většina těchto procesů ovšem není analyzována v rámci výzkumu procesů „transferu“, tím méně pak transferu transnacionálního či transregionálního — spíše je sledujeme jako sociální praktiky a způsoby produkování a reprezentace významů. Transfery v klasickém pojetí můžeme rozpoznat spíše při výzkumu okupační politiky a prostředků využívaných okupanty, tedy při bádání, které se realizovalo spíše v rámci tzv. „výzkumu pachatelů“ (*Täterforschung*). Ten má samozřejmě svůj nezpochybnitelný význam, ale zaměřuje se převážně na „německou stránku věci“. Jak přitom víme díky nedávným výzkumům, například práci Wolfa Grunera o pronásledování Židů v protektorátu Čechy a Morava,⁶⁾ probíhaly transfery také směrem z protektorátu do Říše. To jsou velmi zajímavá zjištění, která si zaslouží další rozpracování na příkladu jak protektorátu, tak i dalších oblastí. Věříme, že námi shromážděné materiály tomu budou nápomocné, zvláště ve vztahu k místní administrativní správě, která byla sice pod německým velením, ale prospikovaná velkým počtem místních lidí.

Váš koncept „okupovaných společností“ se snaží slovník, ve kterém dominují pojmy jako kolaborace a rezistence, nahradit škálou možností, které byly lidem za okupace dostupné při jejich každodenním jednání. Můžete podrobněji vysvětlit, jaké jsou jeho výhody ve srovnání s aplikací kolaboračně-rezistenční dichotomie?

Tyto pojmy, tedy rezistence a kolaborace, jsou i nadále používány, a to velmi často. Pro analýzu ale příliš vhodné nejsou díky tomu, že jsou silně zatíženy morálním nábojem. S těmi, o kterých se řeklo, že spolupracovali, se obvykle zacházelo jako se zrádci národa, zatímco členové hnutí odporu byli vnímáni jako hrdinové — platí to zejména pro první poválečné roky. Důsledkem bylo to, že se v mnoha zemích vedly vášnivé debaty, komu má být přiznána účast v hnutí odporu. V takovém případě máme co do činění s politickým jazykem, používaným pro rozvíjení smysluplného popisu sebe sama („My jako národ jsme připraveni postavit se na odpor“, „My, národ partyzánů“, „My, praví patrioti“ atd.). Je to zřetelně vidět na tom, že v západní Evropě trvalo poměrně dlouho, než byla přiznána účast na odboji také politické levici, zejména komunistům, a na druhé straně byly ve střední a východní Evropě v období státního socialismu potlačovány jakékoli zmínky o rezistenci příslušníků buržoazie.

5) *Bydlení, volný čas, každodennost — okupované společnosti v Evropě za 2. světové války*. Jena, 17. – 18. října 2019.

6) Wolf Gruner, *Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und Mähren. Lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen, jüdische Antworten 1939–1945*. Göttingen: Wallstein 2016.

Politický jazyk hraje samozřejmě svoji roli, ale obvykle to není ideální analytický nástroj historiografie. Platí to obzvlášť v kontextu výzkumu každodenního jednání, které bývá hodnoceno morálně definovanou černobílou optikou — přitom ale i podzemní hnutí potřebovalo ty, kdo žili za okupace své „normální“ životy a poskytovali úkryt, zajišťovali potraviny, opatrovali falešné doklady apod. Zjednodušeně řečeno, celá společnost nemohla odejít do ilegality. Důsledkem této optiky bylo to, že v západoevropských zemích bylo kvůli kolaboraci zadrženo a vyšetřováno více žen než například obchodníků, starostů či členů administrativy — a to nikoli proto, že by jejich chování mělo na německou okupační politiku větší vliv, ale protože poválečné společnosti potřebovaly kompetence, kterými disponovali právě ti (a většinou to byli muži), kdo zastávali jmenované posty. Díky tomu byla souzena jen malá část těch, kteří by mohli být označeni za „kolaboranty“ v tom smyslu slova, v jakém se v poválečných letech používal.

Z toho tedy zřetelně vyplývá, že je velmi důležité, jaké pojmy používáme, když chceme vysvětlit podmínky života za okupace. Využití vámi zmíněného konceptu *Besatzungsgesellschaften* má za cíl vyhnout se politicky zatíženému jazyku a začít od uznání faktu, že okupace je forma dočasně cizí vlády, která příslušníky okupované společnosti uvádí do stavu závislosti a ti se tak nemohou vyhnout kontaktu s „okupanty“. Řada těchto kontaktů se odehrává v řádu „každodennosti“, která ale už nepřipomíná každodennost předválečných let. Z této metodologické pozice můžeme analyzovat způsoby vyjadřování, mody jednání, stupně aktérství či procesy tvorby společenských významů.

Koncept „okupované společnosti“ otevírá prostor pro historii lidí, kteří nedisponovali žádným vlivem či mocí, ale také těch, kteří se svůj vliv snažili přizpůsobit nové situaci. Jaké konkrétní otázky a odpovědi tato perspektiva může přinést?

To je další důležitá otázka, která s tou předchozí úzce souvisí. Nejdůležitější skupinou obyvatelstva, kterou je potřeba se zabývat, jsou židovské komunity po celé Evropě. Nedávné výzkumy ukázaly, že při míře jejich pronásledování by nikdo z nich nepřežil, nebýt jejich aktivního jednání, které spočívalo v trpělivosti, předstírání, vyjednávání, používání lstí, důvěry vkládané do těch, kteří jim mohli pomoci, a celé řadě dalších forem jednání zvyšujících šanci na přežití. A ta samozřejmě spočívala také na postojích nežidovského obyvatelstva a jejich ochotě pomoci či alespoň na odvrácení pohledu, tedy neudávání skrývajících se Židů — a současné ochoty vzepřít se těm, kteří by tak mohli učinit ze strachu před důsledky odhalení.

Mám-li to vyjádřit konceptuálněji, pak možnosti volby pronásledovaných Židů z hlediska jejich dlouhodobé situace závisely na nich samých, ale také na tom, co se zdálo být realizovatelné v dané situaci — tedy situaci do značné míry ovlivněné „standards“ okupované společnosti. Ty sice nebyly ve srovnání s předválečnými společnostmi radikálně odlišné, ale díky každodenním dopadům okupace ani nezůstaly beze změn. Přežití deportací a masového vraždění souviselo s mírou aktivního jednání samotných Židů, ale také s tím, jaké chování bylo v okupované společnosti realizovatelné: a to bylo pochopitelně ovlivněno podobou kontaktů Židů s nežidovským obyvatelstvem před válkou a se společenskými normami, které přinesla okupace (a mezi nimiž hrálo důležitou roli udávání). Tyto normy pak byly dále upevňovány různými soubory represí, kterým čelilo například v Polsku a Holandsku nežidovské obyvatelstvo napomáhající Židům, a které snižovaly

ochotu pomáhat a měnily škálu voleb dostupných těm, kdo pomoci zamýšleli. Abych uvedla příklad: nedostatek potravin se stal po celé Evropě součástí každodenního života a ukrývání Žida bylo spojeno s nutností zajištění zásob. To bylo velmi obtížné ve společnosti, kde nedostatek zboží byl všudypřítomný, ceny vysoké a potraviny nebylo možné získat jinak než pomocí potravinových lístků nebo velmi drahým a nebezpečným způsobem na černém trhu. Nechci tím říci, že pomáhat bylo téměř nemožné, ale domnívám se, že k tomu, abychom porozuměli podmínkám, za jakých mohli Židé přežít, musíme pečlivě zvážit podmínky, které v okupovaných společnostech vládly. Potřebujeme vědět víc o těchto společnostech, abychom dokázali dějiny Šoa vsadit do adekvátních souvislostí.

Nedávno jste společně s Peterem Haslingerem a Agnes Laba připravila kolektivní monografii o fenoménu nedostatku v okupovaných společnostech,⁷⁾ který úzce souvisel s organizovanou redistribucí zboží — ta přitom závisela na údajné „hodnotě“ daného národa. Oproti tomu původ nějaké komodity neměl na její hodnotu většinou žádný vliv, například obilí vypěstované na Ukrajině mělo jistě stejnou hodnotu jako to pocházející z rasově „hodnotnějších“ území, ale v případě kulturních produktů to pochopitelně neplatí: například z protektorátní produkce se do říšských kin dostaly pouze tři filmy, což nebylo důsledkem jejich nízké kvality, ale ochrany domácího trhu ve prospěch říšské produkce.⁸⁾ Otevírají se tak důležité otázky související s projektem „Nové Evropy“ a ochranou jednotlivých národních trhů v oblasti kulturní produkce.

Jak už jsem se zmínila, dosud jsme neměli příležitost studovat distribuci kulturních objektů, ale rozhodně se tomu chceme věnovat. Pokud jde o potraviny, kterými se vámi zmíněná kniha zabývá, tak v tomto směru koncept „Nové Evropy“ nehrál příliš významnou roli, protože cílem Němců byla exploatace materiálních zdrojů okupované země pro válečné účely a pro říšské občany, třebaže podoba této exploatace se ve východní a západní Evropě lišila. Pokud jde o potraviny, narazila jsem na jedinou výjimku, a tou byl protektorát Čechy a Morava, kde byly kantýny v továrnách vyrábějících pro Německo do jisté míry zásobovány z Říše.⁹⁾

Dovolte mi náš rozhovor uzavřít otázkou, která se týká kin a filmové konzumpce. Když se zaměříme na kina coby veřejný prostor, můžeme rozpoznat samozřejmě řadu kontinuit a přetrvávajících praktik, které se okupací nezměnily vůbec nebo jen nepatrně, současně ale můžeme rozpoznat řadu výrazných změn. Když jsem dělal výzkum zaměřený na kina v poválečném Lipsku,¹⁰⁾ zjistil jsem, že kina byla často využívána spíše jako soukromý než ve-

7) *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Cham: Palgrave Macmillan 2018.

8) Srov. k tomu podrobněji text „Tuláci ‚Novou Evropou‘: Říšská filmová politika a exportní možnosti protektorátní kinematografie“ v tomto čísle *Iluminace*.

9) Srov. Jaromír Balcar, „Dem tschechischen Arbeiter das Fressen geben“: Factory Canteens in the Protectorate of Bohemia and Moravia. In: Tatjana Tönsmeier – Peter Haslinger – Agnes Laba (eds.), *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*, c. d., s. 167–181.

10) Srov. „It is not enough we have lost the war — now we have to watch it“! Cinemagoers' attitudes in the Soviet occupation zone of Germany (a case study from Leipzig). *Participations. Journal of Audience and Reception Studies* 8, 2011, č. 2. Dostupné online: <<http://www.participations.org/Volume%208/Issue%202/3j%20Skopal.pdf>>, [cit. 14. 2. 2019].

řejný prostor zejména díky nedostatku soukromí v bytech sdílených díky bombardováním zničené zástavbě s podnájemníky — a je docela dobře možné, že podobný fenomén bychom našli už ve válečných letech. Kromě toho na okupovaných územích museli diváci sdílet prostor kina s příslušníky Wehrmachtu, v protektorátu Čechy a Morava byly některé projekce určeny jen pro příslušníky Wehrmachtu nebo členy NSDAP a v Generálním gouvernementu byla kina rozdělena podle toho, jestli byla určena pro Němce nebo pro Poláky, na Normanských ostrovech byl prostor kin údajně rozdělen vertikálně na polovinu určenou pro Němce a polovinu pro místní obyvatelstvo.¹¹⁾ Zaznamenali jste obdobné změny ve veřejném prostoru? Byly sociální či koncepční změny veřejné sféry v jednotlivých okupovaných zemích něčím podobné?

Otázce, jak okupace proměnila veřejný prostor, se dostalo pozornosti až v nedávné době a myslím, že obor filmových studií patřil k prvním, které se tomuto tématu věnovaly. V případě okupovaných zemí můžeme sledovat právě ty jevy, které jste popsal: kina se využívala jako soukromý prostor — a to především od okamžiku, kdy byly podmínky ubytování ve velkých městech díky bombardování, pomalu probíhajícím opravám, záborům bytů či nucenému přidělování podnájemníků velmi špatné. Kina se tak stávala místem úniku a způsobem, jak se na chvíli vyhnout tlaku každodenních situací. Ale návštěva kina někdy opravdu dostávala určitý politický náboj, který mohl spočívat v obvinění publika z „kolaborace“ s Němci ve formě podpory jejich filmového průmyslu, nebo v „závodech v kašlání“, které se odehrávaly v kinech v Paříži i řadě dalších měst s cílem přehlušit německé týdeníky.

Kina samozřejmě nebyla jediným veřejným prostorem s takovýmto „dvojím využitím“, jiný příklad skýtají třeba fronty. V nich docházelo k debatám, výměně novinek a drbů, ale měly i svoji politickou stránku. V první řadě už jejich samotná existence veřejně demonstrovala realitu nedostatku. Kromě toho také reprodukovaly nové sociální hierarchie okupované společnosti, protože němečtí vojáci obvykle považovali za samozřejmé, že mají vyhrazené místo v čele fronty — pokud se voják rozhodl čekat ve frontě s místními, byla to mimořádnost hodná zaznamenání do deníku. Jiný aspekt těchto hierarchií zase představuje skutečnost, že tato privilegia se vztahovala také na ženy, které dostaly přidělené německé vojáky na byt a byly povinovány jim vařit. V případech, kdy pocházely z chudších poměrů, nesly tato privilegia velmi těžce ženy z vyšších vrstev a násilné holení hlav po osvobození mohlo postihnout právě hospodyně, obviněné z „kolaborace“. A důležité je také to, že tradiční ohledy vůči starým lidem, těhotným ženám či matkám s dětmi postupně opadaly, protože ve společnosti, kde vládl nedostatek, rostlo reálné riziko, že ten, kdo byl ohleduplný k příliš mnoha lidem, přišel zkrátka. Našli bychom celou řadu příkladů toho, jak se veřejný prostor proměňoval — a společně s ním také chování, morálka či definování sebe sama (například určení kritérií toho, kdo v podmínkách okupace ještě je „slušný člověk“ nebo „dobrá matka“, a kdo už ne).

11) Madeline Bunting, *The Model Occupation. The Channel Islands Under German Rule 1940–1945*. London: Harper Collins 1995.